

ELŐSZÓ A MUNKÁS(K)UTA(TÁSO)K A TERVGAZDÁLKODÁSTÓL A VADKAPITALIZMUSIG TEMATIKUS SZÁMHOZ

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.1>

A munkássággal, a munka világával kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások két jelentős hulláma figyelhető meg a II. világháború utáni Magyarországon: az első az 1970-es években erősödött fel, a második a 2000-es évek óta vált egyre láthatóbbá, ekkorra alakultak ki új műhelyei és formálódtak meg kortárs értelmezési és elméleti keretei. A 2020. december 4–5. között, a *20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely*, valamint a Vera és Donald Blinken *Nyílt Társadalom Archívum* által szervezett és a pandémia miatt az online térben megtartott „*Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig*” című műhelykonferencia felhívásában a *labour history* fogalmát azért emeltük ki, mert nem csupán az ipari munkásság társadalomtörténetére kívántunk fókuszálni, hanem minden más fizikai és nem fizikai munkát végző csoport történetét szeretnénk volna felölelni. A magyarországi szociológia a hetvenes és nyolcvanas években számos, ma már elképzelhetetlen méretű interjú kutatást folytatott a munkásság és tágabban a munka világának témáiban. A konferenciát szervező archívumok folyamatosan gyűjtik és kutathatóvá teszik ezeket az egyedülálló kutatási dokumentumokat, melyek mára a társadalomtörténeti vizsgálódások sztenderd forrásaivá váltak.

A konferencia három megközelítésmódot kínált a magyarországi *labour history* bemutatásához. A tudásszociológiai megközelítés arra volt kíváncsi, hogy milyen tudományos kérdésselvetésekkel, módszertanokkal közelített a szociológia akkoriban a témához. Hogyan értelmezhetők ezek a kérdések a mai szociológiában? A társadalomtörténeti megközelítés azt a kérdést feszegette, hogy érvényes-e az a konszenzus a történetírásban, hogy a korábbi munkástársadalom és-kultúra 1990 után lényegében megszűnt. Mit mutatnak az újabb munkáskutatások és hogyan tudják rekonstruálni a munka 1990 előtti világát az egykor szociológiai interjúk és felmérések segítségével a szocialista ipari társadalom történetírásában? Végül az ideológiai versus társadalomkritikai megközelítés arra utalt, hogy a munkásság és a munka a szocialista korszak kiemelt ideológiai médiuma volt, nem csak a propaganda szintjén, hanem az erőltetett iparosítás, kényszermodernizáció stb. révén is. A rendszerváltáskor nemcsak az ideológiai, hanem a szervezeti formák is megszűntek: a piacgazdaságra való átállás a foglalkozási szerkezet gyökeres átalakulását – sok esetben tartós és tömeges munkanélküliséget – vonta maga után, és a munkásság ideológiai szempontból is elveszítette sajátos szerepét a társadalomban. Az 1970-es, 1980-as évek szociológiai vizsgálatainak gyakran jutottak az ideológiai elvárásoknak gyökeresen ellentmondó következtetésekre. Kérdés azonban, hogy e – sokszor csak kis példányban vagy samizdatban megjelenő – művek társadalomkritikai eszköztára alkalmazható-e a mai kritikai szociológia kialakításához.

A konferencia 17 előadásában és a kerekasztal-beszélgetésekben mindhárom megközelítésre találtunk példákat, és a témák spektruma szükségszerűen sokkal tágasabb volt, mint amit az alább megjelenő négy tanulmány felölelhet, de meggyőződésünk, hogy e tanulmányok is felvillantják a mai *labour history* kutatások néhány dilemmáját.

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Valuch Tibor tanulmánya (*A munkásságról szóló diskurzusok és a modernkori magyar munkásság tagolódása*, 5–18) az elmúlt évszázadot tekinti át abból a szempontból, hogy miképp változott a munkákép a közgondolkodásban és a tudományosságban. Bár a szerző bevezetőjében számos eszme- és kutatástörténeti kérdést is feltesz (például, hogy összefüggött-e a közgondolkodás átalakulása a tudományos megítélés változásaival? Hogyan írták le az egyes korszakok munkástársadalmát? Milyen elképzelések voltak a politikai és a tudományos közbeszédben a modernkori magyar munkásság társadalmi tagolódásáról?), a terjedelmi korlátok ezeknek csupán a felvillantását teszik lehetővé.

A II. világháborút megelőző, a munka és a munkásság világával kapcsolatos tudományos gondolkodást Valuch a „kortárs realizmus szellemiségével” jellemzi. Röviden kitér Rézler Gyula, Reiter Béla, Weis István és Illyefalvi Lajos munkásságára és kiemeli, hogy az 1945 előtti munkáskutatások a kialakuló modern, magyar piacgazdaság keretei között szólnak a munkásság társadalmi viszonyairól. Hangsúlyozza, hogy ebben az időben – eltekintve néhány, a társadalmi egyenlőtlenségekre érzékeny szociográfustól, mint Szabó Zoltán vagy Erdei Ferenc – a fizikai munkavégzéshez való általános kötődést általában nem hozták közvetlen kapcsolatba egy létező „munkástársadalommal”, mint ahogy a városi proletariátussal sem, hanem sokkal inkább az a megfigyelhető, hogy egyes, meghatározó rétegei a felsőbb osztályok felé törekvő életstratégia vonzásában éltek.

Az államszocialista korszak Valuch szerint a kutatások helyett elsősorban a párt és a munkásmozgalom történetének ideológiai megalapozására törekedett és utólag hozta létre a forradalmi proletariátus és a hivatásos forradalmárság kategóriáit. Ezzel szemben az 1970-es évek óta zajló társadalomszerkezeti és rétegződésvizsgálatok (Ferge Zsuzsa, Kolosi Tamás, Héthy Lajos, Makó Csaba és mások kutatásai) a munkaszervezetben elfoglalt helyre és az azt befolyásoló tényezőkre fókuszáltak. A kvantitatív vizsgálatok mellett a hivatalos propagandát pellengérré állító szociográfiák sora született ezekben az évtizedekben.

Az ideológiai terheltség és a rendszerváltáskor a munka világában lezajló radikális átalakulások a témakört hosszú időre háttérbe szorították. Valuch úgy látja, hogy a rendszerváltás vizsgálata során sem a munkásság (és a tömeges munkanélküliség) került a kutatások fókuszába, hanem a gazdasági és politikai elit. S ahogy a korábbi korszakokban, ekkor is főképp a szociografikus, dokumentarista megközelítés követte figyelemmel az 1990 utáni drámai átalakulásokat. Valuch nem tért ki rá, de a kutatásokat ekkortól egyértelműen megnehezítette a privatizáció is: az új, gyakran nemzetközi cégek nem szívesen engedtek a közelükbe szociológusokat. S noha globálisan a 2000-es évektől a munka világa ismét a társadalomkutatói érdeklődés előterébe került és egyfajta fogalmi újragondolás kezdődött meg, ennek hatása még csak elemeiben látszik a hazai szociológiában.

Horváth Sándor cikke (*Száz év magány? A magyarországi munkáskutatások nézőpontjai a 20. században*, 19–37) egy dupla paradoxon felvázolásával indít: egyrészt, noha a politikai/közéleti diskurzusok egy-másfél évszázadon keresztül jelentős figyelmet szenteltek a munkásosztálynak, általános vélekedés volt, hogy a szűkebb értelemben vett munkáskutatás a társadalomtudományok „mostohagyereke”. Másrészt, ezen általános leértékelő vélemény ellenére „*a hazai munkáskutatások rendre a progresszív, nemzetközileg is értelmezhető kutatások közé tartoztak*” (19) állítja a szerző.

Az 1919 előtti korszakban a munkáskutatások derékhadát a gyárfelügyelői jelentések jelentik. A korszakban csak néhány szerző – mindenekelőtt Somogyi Manó vagy Freund Gyula – próbált meg túllépni e műfaj korlátain. A két világháború között, bár közhelyszerű, hogy a népi írók elsősorban a parasztságra koncentráltak, Szabó Zoltán, a matyó népművészet árucikké válásával indító nagy műve, a *Cifra nyomorúság* néhány fejezettel később – többek között – az észak-magyarországi iparvidék munkásságának vizsgálatához is elkanyarodik.

A munkásság kutatása lényegesen nehezebbé vált a II. világháború után, amikor a munkásosztály hivatalosan, pontosabban az ideológiai szlogenek szintjén „hatalomra jutott”. Severini Erzsébet korai, még az átmeneti korszakban (1946) írt tanulmánya a maga korában is „csak szűk körben vált ismertté” (27). Néhány évvel később a már teljesen „kifejlett” Rákosi-korban Örkény Istvánnak is teljes komolysággal azt a propagandaműfajt kellett művelnie, amely elé későbbi korszakában groteszk tükröt tartott.

A Kádár-korszakban ismét tágult a mozgástér, s László-Bencsik László óvatoskodó szociográfiája egy munkásbrigádról jelentősnek mondható sikert aratott az 1970-es években. „*Én megírtam a könyvet úgy, ahogy meg tudtam írni. Óvatosan, majdnem Bethlen Gábor-i módon*” – fogalmazott később maga a szerző is (idézte 30). Haraszti Miklós nem volt ilyen óvatos nagyjából ugyanekkor, a *Darabbér* fogalmazása közben, ezért nyolc hónap – felfüggesztett – börtönt kapott „honoráriumként”. Kemény István pedig nyilvánvalóan úgy rögzítette a maga – a kor kétségtelenül legjelentősebb – munkáskutatásait, hogy nem lehettek illúziói a publikálás esélyeit illetően (valóban, csak a rendszerváltás után adták ki azokat). Kemény azonban így sem úszta meg, hogy néhány évvel később emigrációba ne kényszerítsék.

Váradai Monika Mária tanulmánya (*Menedék, mobilitási ösvény? A közfoglalkoztatás női mikrovilágai*, 38–55) az évszázados szociografikus, közösségtanulmányi megközelítésű hagyományokat követi. Egy olyan foglalkoztatási formát vizsgál meg közlő, amely 2007 óta a magyarországi munkaerőpiacot valamelyest átalakította, mégpedig a közfoglalkoztatást. Finom és körültekintő elemzéssel mutatja meg, hogy miként szövi át és strukturálja a munka világát a lokális normarendszer, a lokális társadalmat jellemző formális és informális hatalmi, függőségi, patrónus-kliensi viszonyok és a kölcsönös el- és lekötelezettségek. Váradai tehát nem a közfoglalkoztatás közpolitikai hatásaira kíváncsi, hanem egyrészt azt szeretné megtudni, hogy van-e kiút ebből a foglalkoztatási formából, másrészt pedig azt, hogy a közfoglalkoztatottként végzett munka hogyan hat az egyéni élettörténetekre, miként alakítja a saját élethelyzetről, mobilitási és boldogulási esélyekről kialakított önképet.

Váradai, támaszkodva a korábbi kutatásokra, úgy látja, hogy a közfoglalkoztatás a kisgyermeket nevelő nők számára a rugalmas foglalkoztatás egyik válfajává vált és ezzel kiegészíti a versenyszférát. Másfelől azonban a nőknél igen nagy a „beragadás” kockázata is ezekbe a versenyszféránál összehasonlíthatatlanul alacsonyabb bérezésű munkákba. A tanulmány a mélyfúrások árnyaltságával mutatja be, hogy a közfoglalkoztatott nők fokozatosan prekarizálódnak, majd tartósan sérülékeny léhelyzetekbe kerülnek a közfoglalkoztatás keretei között úgy, hogy életük alapélményévé válik az állandósult bizonytalanság.

Ugyanakkor viszont a közfoglalkoztatott asszonyok az utcai munkával szemben mégis jobb munkakörülmények között, viszonylagos védetségben, közösségi légkörben dolgoznak, és helyzetük, a szegénység és bizonytalanság ellenére, kedvezőbb az utcai dolgozókéznál. A közfoglalkoztatás jelentése az érintettek életében ugyanakkor a személyes érzelmi, lojalitási és elismerési viszonyoktól függ a munkahelyen és a településen belül is.

Kelemen Katalin írása (*Vállalkozó, bankár: Sikertörténetek a nyolcvanas évek Magyarországon*, 56–77) messzire vezet az ipari üzemek csarnokaitól. „Hősei” az 1989–1990-es rendszerváltást követő időszakban arattak gazdasági sikereket, mint a szerző roppant finoman megfogalmazza, „*anélkül, hogy a tőketulajdonosi jogosítványok újraelosztásában részt vettek volna*” (56). Egyik interjúalanya sorsa többszörösen is példázatnak tekinthető: egyrészt jól mutatja, hogy a kései szocializmus korában, „*a hiánygazdaság, a rugalmatlan állami vállalatok árnyékában*” (57) hogyan nevelődtek ki olyan innovatív gazdasági szereplők, akik a rendszerváltás követően szinte „természetes módon” váltak nagyvállalkozóvá. Másrészt viszont azt is példázza, hogy

az úgynevezett szocialista polgárosodás gondolatához kapcsolódó, visszatekintve illúzióknak minősíthető várakozások nem jöttek be: az „organikus úton” nagyvállalkozóvá vált üzletember ismét kisvállalkozóvá vált (66).

Az 1980-as évek végén „*az MNB 2900 alkalmazottjából mondjuk 500, az OTP-ben 50–100 ember rendelkezett azokkal az ismeretekkel, amelyek egy valódi bankban szükségesek*” – idézi Kelemen Bácskai Tamást (70). Ráadásul ezen ismeretek egy része az 1945 előtti korszakból származott, tehát részlegesen elavult volt, és hordozói tipikusan karrierjük utolsó fázisában jártak. Egy ilyen világban Kelemen másik interjúalánya, egy frissen végzett tehetséges pénzügyi szakember gyors karriert tudott indítani (s ilyen módon még a fiatalságával és a gender-hovatartozásával kapcsolatos diszkriminációt is le tudta küzdeni). Lenyűgöző történet egy átmeneti korról, amikor a banki munka már és még nagyfokú innovációt igényelt.